

Prof. dr. Senadin Lavić
Univerzitet u Sarajevu / University of Sarajevo
Fakultet političkih nauka / Faculty of Political Sciences
senadin.lavic@fpn.unsa.ba

UZ KNJIGU *SAVREMENA POLITIČKA MISAO*
PROF. DR. ENVERA HALILOVIĆA¹

ACCOMPANYING THE BOOK *SAVREMENA POLITIČKA MISAO*
(*CONTEMPORARY POLITICAL THOUGHT*)
BY PROF. DR. ENVER HALILOVIĆ²

Većina nas postala je svjesna da iz naših života nestaje fina obrazovanost, uljuđenost građanstva, oplemenjeni filozofijski duh i humanističko naslijeđe, širokogrudnost i osjećaj za ljudsko, onaj važni „ženski” senzibilitet u ljudskim povijesnim tokovima kojima uglavnom krstare surovi epski ratnici i njihovi narativi. Iz te pitome, ljudski ženstvene profiliranosti potječe filozofijski *govor* kao ljubav prema mudrosti ili Eros prema znanju. Ne smijemo nikada zaboraviti da su iz te *senzibilnosti* potekle najveće povijesne gigantomahije koje su obilježile ljudsko postojanje. Naše studijske i životne sudbine proveli smo u potrazi za Sofijom s punoćom filozofskog Erosa na koji nas je usmjeravao Platon iz dubina starogrčkog svijeta.

Otkad je izumljen *logos* u posthomerovskoj epohi, kako nas o tome podsjeća Bruno Snell, mi djeca mediteranskog kruga ispisujemo stranice o smislu postojanja i prihvatanju ljudskih sudbina. Naš svijet je oduvijek bio svijet pluralne racionalnosti i čini se danas da samo takav može postojati. Ekskluzivni svjetovi političkog monizma jedne istine, pripovijesti, vjerovanja, etničke grupe nisu obećanje političkog principa slobode čovjeka.

¹ Tekst je prikaz knjige *Savremena politička misao* autora Envera Halilovića, Sarajevo: Amos graf, 2019. Knjiga prezentira političko mišljenje od posthegelovske epohe do naših dana. Za našu znanstvenu javnost predstavlja vrlo kvalitetan idejni i hronološki prikaz najvažnijih autora, pitanja i problemskih sklopova.

² This text is a review of a book *Savremena politička misao (Contemporary Political Thought)* by Enver Halilović, Sarajevo: Amos Graf, 2019. The book presents political thinking from the post-Hegelian era to the present day. To our scientific public, it presents a very high quality conceptual and chronological account of the most important authors, questions and problems.

U knjizi *Savremena politička misao* profesor Enver Halilović je pred sebe postavio velik i težak zadatak i proveo ga kvalitetno u djelo na zadovoljstvo svih nas. On je, naime, izvršio analizu i prezentaciju važnih političkih filozofa i mislilaca evropske i američke povijesti polazeći od Hegela, Schellinga, Marxa, Webera pa sve do bitnih autora u 20. stoljeću kakvi su Hayek, Oakeshott, Popper, Nozick, Berlin, Rawls, Macpherson, Heidegger, Jaspers, Habermas i drugi. Autor pokazuje neizbrisivu vezu između povijesti evropske filozofije i politike.

Osim toga, Halilovićev tekst je natopljen neprozirnom ontološkom tugom zbog nenadoknadivog ljudskog gubitka, ličnog i općeljudskog, koji na kraju otkrivamo u *svijesti o gubitku*, ali kao misleća bića imamo zbiljsko pravo na duboku filozofijsku tugu. Možda bez tuge i Erosa ne bi uopće bilo filozofijskog zanosa da se misli bez obzira na konačnost ljudskog bića. Tiha melanholija ljudskog postojanja iskazuje samo dijelom svoju izvornu moć u prožimanju Duha i Države u filozofskom diskursu ili u pokušaju fenomenaliziranja Apsoluta u ljudskom Mišljenju i pokazuje se kao kritički duh novog prometejstva koji ne pristaje da se *Logos* reducira na *ratio* i psihosocijalne tabele stanja povijesnih aktera, aveti psihijatrije „objektivnog profila” koje će izrezati pojedinca iz konteksta i secirati ga kao lešinu.

Halilović polazi iz posthegelovske povijesne situacije, mladohegelovstva i ljevice ka marksizmu. Nakon Hegelove smrti 1831. godine filozofija se razlaže na mnoštvo pravaca i postepeno prestaje njezino inzistiranje na *sistemu* kao zaokruženom skupu stavova o svim filozofskim disciplinama. Postepena fragmentacija filozofskog na pojedinačne znanstvene discipline i škole otvorila je pluralističku scenu evropskog mišljenja, a to je onda na suštinski način uticalo da se u 19. stoljeću u Evropi oforme razne političke pozicije kako teorijski tako i praktički. Sve to pretvorilo je evropski životni, kulturni i politički prostor od 19. stoljeća u najdinamičniji svjetski centar političke filozofije. Na kraju 19. stoljeća inauguriran je lingvistički okret u filozofiji s Fregeovim radovima (*Begriffsschrift*) i on je bitno odredio filozofijsku naraciju tokom 20. stoljeća.

Hegelovoj filozofiji objektivnog idealizma i potenciranja negativiteta, što je posebno u 20. stoljeću naslijedio i razvijao Th. W. Adorno, jednu vrstu protuteže pravi Schellingova filozofija idealizma. Hegelov odnos prema državi kao nečemu apsolutnom i božanskom izraz je njemačke svijesti i potrebe za jakom njemačkom državom, što je posebno naglašavano početkom 19. stoljeća u Fichteovim govorima njemačkoj naciji. Marxu, naprimjer, uopće nisu bila bitna pitanja o naciji koja su se od Francuske buržoaske revolucije 1789. godine posebno elaborirala na evropskom

kontinentu, te se vezala uz liberalizam i kapitalizam. Marx je razvio jedan oštar stav negacije i kritike kapitalističkog poretka i nije posebno elaborirao povezanost buržoazije, nacionalne države i kapitalizma kako to, naprimjer, radi E. J. Hobsbawm. Marx je bio uvjeren da je tema klase i klasne borbe mnogo važnija od nacionalne ideje i nacionalnih pokreta! Tek je s Drugom internacionalom, austrijskim socijaldemokratima i austromarksizmom, pitanje *nacionalnog* postalo dominantno. Pokretali su ga Slovenci u Austriji! Marxova misao bila je pokušaj da se Hegel okrene „naopačke“ i da se pitanje revolucije ili izmjene društveno-povijesnih odnosa učini ključnim pitanjem mišljenja. Iz toga je razvijena komunistička eshatologija i jedan utopijski projekt „besklasnog društva“.

U evropskom prostoru prvih decenija 20. stoljeća dominiraju dva pravca: marksizam i egzistencijalizam s jasnim političkim intencijama. Liberalizam je bio bauk i nepoželjna forma. U njima sudjeluju najznačajniji misleći ljudi epohe kakvi su Heidegger, Jaspers, Adorno, Horkheimer, Arendt, Voegelin, Strauss, Sartre, Fromm, Marcuse i drugi. Ali na političkoj sceni su bili izraženi praktično i teorijski cionizam, rasizam i kolonijalizam. Tu je naravno i nacionalsocijalizam u Njemačkoj i njegova politička implementacija od 1933. godine koja je dovela do svjetske katastrofe.

Autor podsjeća da su se mnoge akademske debate „bavile (se) jednim od dva pragmatična pitanja: kako ili da li primijeniti utilitarizam na probleme političke filozofije ili kako ili da li primijeniti ekonomske modele, kakva je racionalna teorija izbora, na politička pitanja?“ Ovo je bilo jedno epohalno uspavlivanje političke filozofije. Prikrivena eutanazija nije uspjela sakriti naraslu potrebu epohe da se između ideologija liberalizma, nacionalizam i demokratije uspostave dijaloške i kritičke linije interpretacije, razumijevanja i distribucije političkih sadržaja da bi se u semantičkom bistrenju ostvarila izvjesna forma harmoniziranih vokabulara. To je ono, naprimjer, što nedostaje u bosanskom prostoru političke filozofije.

Pored ove kontinentalne političke filozofije, autor nas podsjeća na anglosaksonsku političku filozofiju koja je utemeljena, uglavnom, na *moralnoj* filozofiji. Ovaj dio je posebno važan za našu javnost. U toj političkoj teoriji se traga za načelima pravednosti i dobrote društvenih institucija i same države. Nažalost, anglosaksonska politička filozofija je doživjela stagnaciju poslije J. S. Milla i tek su Nozick i Rawls oživjeli jedan zaboravljeni duh mišljenja o institucijama i na epohalan način doprinijeli oživljavanju političke filozofije 1970-ih godina. To su one čuvene knjige *Teorija pravde* (1971) Johna Rawlsa i *Anarhija, država i utopija* (1974) Roberta Nozicka.

Velike teme ovih političkih rasprava od Marx do Nozicka i Rawlsa su pitanja o kapitalizmu, klasama, eksploataciji, pravima radnika, građanskom društvu, institucijama, pravednosti, ljudskim pravima, političkim partijama, razlikama među ljudima, kolonijalizmu, praksisu, socijalizmu i tome slično.

Poslije Drugog svjetskog rata politička filozofija se preselila iz Evrope na američki kontinent. To je prilično tačna konstatacija profesora Halilovića. Naravno, uz nju ide i spoznaja da je svjetska politička moć bila koncentrirana na američkom kontinentu. To je jasan pokazatelj veze između političke filozofije i političke moći. Profesor Halilović je posebno potcrtao važnost *liberalizma* u evropskoj i američkoj povijesti, a naročito u političkom mišljenju i djelovanju. On ga je smatrao jednom „od glavnih oblikovnih sila modernog svijeta”. Bez liberalizma je nemoguće razumjeti evropsku epohu stvaranja nacionalnih država i etabliranje kapitalističkog svijeta. On podsjeća na stav Ludviga von Misesa – „liberalizam je promijenio lice svijeta”. Liberalizam podrazumijeva mir – koji je otac svih stvari – individualne i kolektivne slobode, prava i društvenog blagostanja. U početku je *liberalno* značilo povjerenje u privatno vlasništvo i slobodno tržište, a kasnije je podrazumijevala državu blagostanja i velike intervencije države u sistem poslovanja i življenja. Vremenom je liberalizam postao gotovo identičan socijalističkoj i socijaldemokratskoj koncepciji socijalnog i individualnog življenja u zajednici. John Gray je taj prelaz koji se desio između 19. i 20. stoljeća nazvao revizionistički preokret liberalizma. Evropa je iskazala veliko nerazumijevanje i odbojnost prema liberalizmu na prelomu 19. i 20. stoljeća, a to je onda na povijesnoj pozornici stvorilo veliki manevarski prostor za rast nacizma, fašizma i staljinizma. To će nas dovesti do pitanja krivnje, individualne i kolektivne odgovornosti, holokausta, ratova, stradanja, ljudskih katastrofa.

Halilović je, najzad, uspio napisati poglavlje „Kolektivna politička odgovornost za genocid” u kojem je dezavuirao savremenu biopolitičku paradigmu, te na taj način spojiti svjetsku političku filozofiju s onim što se dešavalo u dobu nacizma, fašizma i dobu agresije na Republiku Bosnu i Hercegovinu, logora za Bošnjake i genocida nad njima od velikosrbijanskog političkog režima i bivše JNA s militarnim formacijama SDS-a koje su organizirali osuđeni ratni zločinci te stranke. Akademik Halilović pita: „Može li pitanje odgovornosti srpskog naroda za genocid Srebrenica postaviti neki srpski filozof ili teolog?” Kako su to, naprimjer, postavljali njemački filozofi i teolozi poslije Drugog svjetskog rata! Oni koji su kao pojedinci ili militarne grupe učinili masovne zločine su činili te zločine „u ime naroda ili države, nastajuće ili postojeće”. Odgovornost za zločine nije samo individualna – ona je i kolektivna, jer onaj koji nije ništa poduzeo da

spriječi zločine ili koji danas slavi zločine ratnih zločinaca suštinski sudjeluju u tim zločinima uz one koji su ih izvršili. Tu smo došli do paradoksa – svi koji su organizirali nelegalnu „srpsku republiku BiH” i koji su vodili SDS su osuđeni za ratne zločine, ali je njihovo „djelo zločina”, entitet „RS”, ostalo da postoji kao dio političkog sistema Bosne i Hercegovine. To je veliki paradoks koji će bitno uticati na buduće političke odnose u Bosni, ali i na razvoj političke misli o tome problemu. Naravno, činjenica da „djelo” genocida može postati dio Ustava jedne države nije samo bosanski problem. Naprotiv! Nužno je stalno podsjećati da „pitanje odgovornosti država, Srbije i Hrvatske, za agresiju na Republiku Bosnu i Hercegovinu 1992–1995, kao i politička odgovornost građana Srbije, Hrvatske i Bosne i Hercegovine jeste politički zatomljeno, zabranjeno, zarobljeno. To su nametnuli i postigli: 1) politički predstavnici tzv. internacionalne zajednice, i 2) politički zvaničnici Srbije i Hrvatske, prvi zbog uvjerenja da će tako najbrže doći do pomirenja nekadašnjih ratnih strana, a drugi da bi izbjegli i onemogućili bilo kakvu odgovornost svojih država.” Ovim je profesor Halilović objasnio političku zbilju Bosne od 1995. do današnjih dana koristeći se Jaspersovim predavanjem *Die Schuldfrage* (1946) u kojem postavlja pitanje odgovornosti pred Nijemce nakon Drugog svjetskog rata i razmatra četiri oblika krivnje: kriminalne, političke, moralne i metafizičke krivnje.

Ovaj rukopis predstavlja uvjerljiv prikaz političke filozofije od posthegelovskog doba do naših dana i zasigurno je rijetko urađeno djelo u Bosni i regionu o ovoj problematici i na ovome nivou. Nije samo izuzetnost ovoga rukopisa, njegova rijetkost u našoj domaćoj filozofskoj i znanstvenoj produkciji, ono što ovaj rukopis čini važnim za nas i svake pažnje vrijednim nego je, prije svega, suštinska činjenica da je domaći bosanski autor, profesor Halilović, uspješno prezentirao glavni tok evropske i anglosaksonske političke misli na vrhunskoj razini i tako bosansku povijesnu filozofsko-političku zbilju obogatio jednim vrhunskim sadržajem. Na taj način bosanska politička misao nastavlja svoje bitno sudioništvo u evropskom povijesno-političkom i filozofskom okružju kao komplementarna, komunikativna i sposobna da misli i govori o najvažnijim i najtežim pitanjima evropske povijesti...

Ova knjiga je validna teorijska platforma da promišljamo vlastiti bosanski politički identitet ili, drugim riječima, da razvijamo ključna pitanja bosanske političke filozofije. Pluralizacija svijeta života dovela je do „nove nepreglednosti” (*neue Unübersichtlichkeit*), kako kaže Habermas, do rastuće individualizacije životnih situacija i biografskih obrazaca (Ulrich Beck) ili do razrješenja starih društvenih nejednakosti u novom mnoštvu miljea,

supkultura, životnih stilova i načina života itd. Da li je prošlo vrijeme „velikih naracija” (J. F. Lyotard), kako nas postmoderni duh upozorava, odnosno da li će se čovječanstvo ravnopravno razvijati na svim meridijanima u dobu znanstveno-tehničke paradigme u kulturama Zapada? Možemo se sasvim opravdano pitati da li će evropska *epoha nacionalizma*, kao stvaranje nacionalnih država, ne država etničko-religijskih konfrontiranih grupa, i *epoha demokratije* u Bosni biti objektivirana na pozitivan način, primjereno evropskom vremenu ali i lokalnim i situacijski ograničenim pripovijestima.

Danas živimo u perverziji zločinačkog uma koji poslije ostvarenih zločina odbacuje svaku krivnju i odgovornost i cinički nesretno negira i poriče zločine i genocid koje je počinio. Prepoznavanje Duha u narodnom i nacionalnom sadržaju ne završava uvijek uspješno i sretno! Zarobljeni u dejtonsku **dušegupku** (*Gaswagen*), kao naivna djeca pred ponorom u kojem se nestaje nepovratno i neiskazivo, stojimo u nevjerici da će zanosne obline života, umjetnost kao izvor spoznaje, biti pretvorene u plitkost razularene Techne, tehnicizma, morbidne vještine uništavanja ljudi, u život koji se iskazuje kao apsolutna nesigurnost bivstvovanja bića čovjeka. Na to možemo odgovoriti nadom i dionizijskim iščekivanjem svitanja u dobu nihilizma.

Prihvatajući Habermasov uvid i shvatanje da je evropska moderna „nedovršen projekt”, bez obzira na to što smo filozofijski znali a priori šta će biti *instrumentalna racionalnost* i prije nego je modernost stupila na povijesnu scenu, prihvatamo nalog mišljenja i vlastite ljudske odgovornosti za našu sutrašnjicu. U tom pogledu Halilovićeva knjiga je temelj političkog diskursa i spomenik ljudskoj ljubavi, ljubavi oca prema kćeri, s jedne strane, i kritička refleksija nedovršenog projekta izgradnje bosanske nacionalne države kao političke zajednice slobodnih i ravnopravnih građana, s druge strane.